

מעבר לקורבנות ולפוגעים: התרומה של רעיונות פסיכואנליטיים על טראומה ועדות לביקורת האלימות הפוליטית

אפרת אבן־צור

בית הספר למדעי הפסיכולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

המאה של לימודי הטראומה: מן הפסיכואנליזה אל השיח הביקורתי ובחזרה

המאה העשרים, על מלחמות העולם ומסעות רצח העם שהולידה, הייתה המאה של הטראומה; המאה העשרים ואחת תהיה אפוא המאה של לימודי הטראומה (Nguyen 2011).

המושג "טראומה", כמוכּן של פצע נפשי שנגרם מחוויה מאיימת ומציפה, הופיע בשיח הטיפולי לקראת סוף המאה התשע־עשרה. הוא זכה לתהודה ניכרת עם צמיחת הגישה הפסיכואנליטית, כאשר מייסדה החל להקשיב לסבל של מטופלותיו ולהקנות למילותיהן חשיבות ותשומת לב שהיו חריגות בגישה הרפואית של זמנו (הרמן 1994). הפסיכואנליזה הקלאסית אמנם זנחה במהרה את העיסוק בטראומה (וספגה על כך ביקורות נוקבות; ראו אבן־צור 2017), אולם כותבים פסיכואנליטיים שבו אליו וזנחו אותו לסירוגין לאורך המאה העשרים, ובכתיבתם השפיעו על שדות טיפוליים קרובים והושפעו מהם. עם השנים נצברה

* אני רוצה להודות לפרופ' אורי הדר, שפתח בפניי את האפשרות לחקור בהנחייתו את המשמעויות הפסיכולוגיות של עדויות חיילים; לפרופ' ז'וזה ברונר, שאפשר לי להשתתף בסמינר מרתק על טראומה; לד"ר דנה אמיר ולד"ר ג'ודי רות', שסיפקו לי גישה לטקסטים מאירי עיניים פרי עטן; ולשי בירן ולרעות זרחוביץ' שהעירו בתבונה על גרסאות קודמות של המאמר.

ספרות עשירה על טראומה בתחומי הטיפול הנפשי, ונודע לה תפקיד חשוב גם במגוון תחומים שאינם טיפוליים, מהמשפט ועד ביקורת התרבות. לקראת סוף המאה העשרים, לאחר כמאה שנים לא רצופות של עיסוק מחקרי פורה במושג, בלטו בספרות ההולכת ומתרחבת בנושא הטראומה שלוש מגמות בעלות תרומה לחשיבה הביקורתית מחוץ לשדה הפסיכואנליטי ואחר כך גם בתוכו.

מחקרים ברוח המגמה הראשונה יישמו רעיונות פסיכואנליטיים לגבי טראומה על תוצרי תרבות כגון טקסטים ספרותיים וקולנועיים וכן על התרחשויות ציבוריות. עם הבולטות שבעבודות אלו נמנים חיבוריהן של כותבות פוסט-סטרוקטורליסטיות בתחומי ביקורת התרבות, אשר חזרו אל פרויד – בתיווכו של לאקאן ובלעדיו – כדי לחלץ מכתביו את הכלים המושגיים המתאימים לכך (פלמן ולאוב 2008; Caruth 1996). כך הפכה חוויית העודפות – ההיתקלות בכאב בלתי נסבל ולא מובן – לציר פרשני פורה בדיונים הענפים על ייצוג, זיכרון וזהות. בדומה לכך, כותבים מתחומים שונים עסקו בתהליכי התמודדות עם טראומה במישור הקולקטיבי, הקבוצתי, התרבותי והלאומי,¹ והשתמשו לא אחת במושגים פרוידיאניים להבנת תהליכים חברתיים. מגמה זו שיקפה את הערך השימושי הרב שמצאו חוקרים במושג טראומה, אשר "תרגמו" מן השדה הקליני לשדות אחרים אפשר עיסוק מורכב בהכרה בסבל אישי וקיבוצי ובתוצאות העגומות והמעוללות של אלימות.

בה בעת הלכה והתרחבה בשנות התשעים של המאה העשרים מגמה נוספת, שביקשה להצביע דווקא על הנזק שגורם לעיתים השימוש במושג טראומה. מגמה זו, שניכרה בעיקר בכתיבה האנתרופולוגית, חתרה תחת "אימפריית הטראומה" השיחית, ותיארה כאשליה את ההנחה שמקורו של המושג טראומה בעולמם המדעי של מומחי בריאות הנפש והמקצועות הטיפוליים מקנה לו מעמד אובייקטיבי וניטרלי.² כותבים אלו דנו למשל בהיבטים המשפטיים והכלכליים של ההגדרות הרפואיות של הטראומה, בהקשר החברתי של הבניית תופעות כגון "הלם קרב" ו"הפרעה פוסט-טראומטית" וביישומים הבין-תרבותיים הבעייתיים של המושג. הם טענו ששיח הטראומה מביא לידי דה-פוליטיזציה של בעיות חברתיות, שכן המבט הטיפולי שהוא מייצג ממקם מטבעו את הקושי והפגיעה בפתולוגיה של נפש היחיד ולא ביחסי הכוחות החברתיים.

המגמה השלישית ניכרה בגל הספרות הטיפולית הפמיניסטית על טראומה, שהחלה לצמוח בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים ושנודעה לה השפעה רבה משנות התשעים ואילך (הרמן 1994). הכתיבה הפמיניסטית על טראומה, כמו הספרות האנתרופולוגית, פתחה פתח לחשיבה ביקורתית על הגדרת הטראומה כפי שעוצבה עד

1 לה קפרה 2006; Alexander et al. 2004; Volkan 2001; Robben and Suarez-Orozco 2000.

2 Kleinman 1995; Young 1995; Pupavac 2001; Summerfield 2001; Brunner 2005; Fassin and Rechtman 2009

אז ועל יחסי הכוח שמאחוריה, שמבחינים בין טראומה "נחשבת", הזוכה להכרה ציבורית, ובין טראומה "לא נחשבת". הכותבות הפמיניסטיות התייחסו לדגש הרב שהושם בספרות הטרואמה הרפואית על אירועי קיצון חד-פעמיים, קצובים בזמן, לעומת מיעוט תשומת הלב שיוחדה לתופעות הנובעות מדיכוי ואלימות יומיומיים מתמשכים (זיו 2012; Brown 1995). ואולם בעוד מחברים שכתבו ברוח המגמה הקודמת שהוזכרה התבוננו בעין ביקורתית בהכנסת המושג "פוסט-טראומה" לשיח הרפואי והמשפטי בשנות השבעים בארצות הברית, המטפלות והפעילות הפמיניסטיות ראו בתהליך ההכרה הממסדית שניתנה לסבלם של לוחמים לשעבר בווייטנאם גם מודל להכרה שהן תבעו (במידה רבה יחסית של הצלחה) בסבלם של קורבנות פגיעה מינית, בעיקר נשים וילדים שעברו התעללות.

ההשפעה המשולבת של מגמות אלו הובילה במאה העשרים ואחת לתהליך נוסף – התחדשות החשיבה הקלינית והפסיכואנליטית על המושג טראומה, מתוך תשומת לב לביקורות וניסיון לחבר את התפיסה הטיפולית להקשרים החברתיים והפוליטיים. ההחלה של מושגים פסיכואנליטיים כגון טראומה על תופעות תרבותיות תרמה להגברת תשומת הלב להיבטים הקליניים שלהן; הביקורות האנתרופולוגיות סיפקו למטפלים ולהוגים פסיכואנליטיים כלים לביקורת עצמית קונסטרוקטיבית; והחשיבות שהקנתה המורשת הטיפולית הפמיניסטית להכרה בסבלם הממשי של מטופלים כיוונה אותם אל עבר אופק אתי חדש. המגמה הזאת סימנה ערעור על ההפרדה החותכת בין שיח הטרואומה לשיח הביקורת על הטרואומה: ביקורות דומות לאלו שעד אז תקפו את השיח הטיפולי מעמדה חיצונית החלו בראשית המאה העשרים ואחת להיות מנוסחות לעיתים במונחים המבוססים בעצמם על התפיסות הפסיכואנליטיות של הטרואומה.

התפתחות זו ניכרת בכתיבה הביקורתית בישראל על השימוש הטיפולי במושג טראומה, כתיבה שהחלה לפרוח בעשור הזה. כך למשל, חוקרים שבחנו את השיח הטיפולי בישראל על "טראומה לאומית" ציינו את הגוון השמרני שלו, המבנה את גבולות הסולידריות הלאומית של הקולקטיב היהודי-ישראלי אגב הדרת הפלסטינים והתעלמות מסבלם הנובע מהכיבוש הישראלי.³ עם זאת, אותם חוקרים עצמם ואחרים (אלברשטיין ואחרים 2016) הראו גם כיצד התמקדות הגישה הטיפולית בפגיעות טראומטיות דווקא מאפשרת לפעמים הכללה, ערעור דיכוטומיות פוליטיות צרות, חמלה והכרה בסבל של קבוצות שוליות.

חוקרים אחרים קישרו בין הדומיננטיות של שיח הטרואומה בישראל ובין התפיסה העצמית הקולקטיבית של החברה הישראלית, המדגישה את העמדה הקורבנית ובעקבות זאת תורמת לבחירה במדיניות כוחנית ולטשטוש צביונה הדמוקרטי של המדינה (לומסקי-פדר ובן-ארי 2008; Ezrahi 2011). ואולם טענות דומות מאוד נוסחו גם במונחי הטרואומה הפסיכואנליטיים עצמם, למשל באמצעות המונח "טראומה נבחרת", שמתאר כיצד ההשפלה

3 ברונר 2006; פרידמן-פלג 2014; פלוטקין עמרמי 2015; Plotkin Amrami and Brunner 2015.

הטראומטית של קבוצה משמשת לכינון זהותה הקולקטיבית ומלכה אלימות נוספת.⁴ הכתיבה הטיפולית בת זמננו על הטראומה כוללת אפוא עמדה שהפנימה לתוכה לפחות כמה מן הביקורות הנוקבות שהושמעו על שיח הטראומה ושבה ומחדשת את המושג לאורך. אם כן, השימוש במושג טראומה בשדות חוץ-טיפוליים ומיקומו העקרוני על קו התפר שבין העולם הפנימי לחיצוני ובין הפנטזיה למציאות (אבן-צור 2017) שבו ואילצו לאורך השנים את החשיבה הפסיכואנליטית להתייחס לתנאים החברתיים המשפיעים על תהליכים נפשיים ומכוננים אותם. לפיכך מאמר זה מניח כי המושג טראומה מתפקד כציר מרכזי ביחסים המשתנים של התקרבות והתרחקות בין השיח הקליני – ובפרט השיח הפסיכואנליטי – ובין השיח הפוליטי הביקורתי.

בחלק הבא אתאר כיצד צירוף המושג "עדות" למושג "טראומה" סייע לכותבות פסיכואנליטיות מהזרם ההתייחסותי לחבר את הנפשי אל הפוליטי ואת הסבל האישי אל חוליים חברתיים. ואמנם, בעשורים האחרונים החלה ניכרת בכתיבה הפסיכואנליטית התפיסה שתפקיד המטפלת כרוך בנשיאת עדות לכאב ולאלימות פוליטית שהושתקו. תרומתה הייחודית של הגישה העדכנית הזאת היא בהפניית תשומת הלב לעוללות שלא קיבלו הכרה פוליטית ולהיבטים החברתיים המוכחשים של סבל אישי ואובדן הנגרמים מיחסי כוח דכאניים מתמשכים (זיו 2012; Roth 2016).

עם זאת, החיבור בין הפסיכואנליטי לפוליטי אינו נטול קשיים; בהמשך המאמר יוצגו כמה מהאתגרים שמפגש זה מציף וכמה מהסכנות האתיות שכרוכות בו. קשיים אלו יוצגו לאור סוגיה שזכתה להתייחסות ביקורתית מועטה יחסית בספרות – הסוגיה הסבוכה של טראומה ועדות של מי שפגעו באלימות בזולתם. הדיון בה, ובפרט בהקשר הישראלי שלה, יסייע לזהות פער שהלך ונוצר מחדש בין הכתיבה הביקורתית החוץ-אנליטית ובין השיח הטיפולי. פער זה, כך אני טוענת, מזמין את הכותבות הפסיכואנליטיות בנות זמננו להמשיך ולנסות למצוא דרכים לחבר בין הדר הטיפולים למרחב הציבורי, במטרה לתרום למאמץ הביקורתי ולהתמודדות עם מעגל הקסמים של האלימות הפוליטית המתמשכת.

טראומה ועדות בפסיכואנליזה

אף שלא תמיד הייתה ההיסטוריה של מוסד העדות קשורה לאירועים שנתפסו כטראומטיים (גבעוני 2015), "עדות" ו"טראומה" מוזכרות לעיתים קרובות בנשימה אחת, בעיקר מאז גל הכתיבה שהתעורר בעקבות השואה (פלמן ולאוב 2008). אמנם בתחילה התאפיינו מקצת התגובות על השואה בהפניית עורף לקורבנותיה ובהשתקתם (Lifton 1978; Danieli 1998), אך בהמשך צמחה יצירה ענפה בנושא הטראומה והטראומה ההמונית, ולצידה כתיבה

מחקרית פסיכואנליטית. זו התרכזה בעיקר בדמותו של ניצול הטראומה (Niederland 1968), בניסיון לשבור את קשר השתיקה ביחס לסבלו, ובזיהוי הקשרים בין הטראומה ובין השתיקה וחוסר האפשרות לדבר ולהעיד.

על הפרדוקס של העדות על הטראומה, פרדוקס שאין ליישבו, נכתב מאז רבות: מצד אחד, הניצול נתפס כמי שראה או חווה מאורע טראומטי קיצוני ולכן כמי שעשוי למסור עדות על האלימות שהתרחשה. מצד שני, מהותה של הטראומה היא הפגיעה ביכולתו של הניצול לספר סיפור שיתקבל כסיפור קוהרנטי רציף ולהיחשב עד מהימן, שכן הטראומה מותירה תמיד "מורשת של אי־מובנות" (Caruth 1996, 60) – בליבה ישנו תמיד "יתר" (excess), עודפות אשר חומקת מייצוג ועיבוד ושאי־אפשר להביעה באמצעות נרטיב סדור וברור (לה קפרה 2006).

דווקא לנוכח אותו "משבר עדות" המערער על מעמדה כמקור לאמת אובייקטיבית הדגיש הפסיכואנליטיקאי והפסיכיאטר דורי לאוב את התפיסה של העדות כמקור לאמת שאינה בהכרח היסטורית, ועמד על הציווי האתי המוטל על המאזין לעדות על טראומה להשעות את שאלת האמת העובדתית של המסופר בה (פלמן ולאוב 2008). לאוב – ניצול שואה בעצמו וממקימי ארכיון עדויות הווידאו של אוניברסיטת ייל – הפנה את תשומת הלב להיבט הדיאלוגי הטמון בעדות, לפניית העד אל הזולת ולאמון הנדרש לשם כך. כחלק מכך הוא התבונן בתפקיד החשוב של המאזין הממשי לעדות על טראומה – מאזין שלשיטתו של לאוב הופך בעצמו לעד: עד לעדות, או "עד שניוני" (גבעוני 2015, 152). לפי לאוב ושושנה פלמן שותפתו, בהאזנה לעדות ובהשמעתה בפרהסיה יש כוחות המסייעים לריפוי הטראומה (פלמן ולאוב 2008). אחד ההיבטים המרפאים של העדות השניונית קשור להמשגתה כדרך לתת לסבל מוכחש ומושקף הכרה במרחב הציבורי: העדות לטראומה כרוכה בהאזנה לאמת שלא זכתה עד כה לאוזן קשבת, שהודרה מהשיח הציבורי מסיבות פוליטיות, ולכן היא מחברת בין האישי לפוליטי/חברתי (הרמן 1994; אולמן 2007).

בעקבות פלמן ולאוב (2008) נדרש הפסיכואנליטיקאי סמואל גרסון (Gerson 2009) למה שתואר כ"שתיקת העולם" – התגובה האפתית של הקהילה הבינלאומית על השואה. גרסון כתב על התחושות הנוראיות המקשות על אדם לעבד חוויות טראומטיות בהיעדרם של עדים הנוכחים בפגיעה ומכירים בה. לדבריו, כאשר העדות כושלת, כלומר כשהסביבה מאפשרת את הפגיעה ומתעלמת ממנה, התוצאה היא נזק חמור למבנים פסיכולוגיים פנימיים. הפסיכואנליטיקאית חנה אולמן (2007), גם היא בעקבות לאוב, חיברה בין מעשה העדות כתהליך חברתי לנוכח אלימות פוליטית ובין העדות כחלק מתהליך טיפולי פסיכואנליטי בטרואומה. העדות שבה התנסתה כחברת מחסום ווטש, ארגון נשים שקיבל עליו לתעד את האלימות הפוליטית שמופעלת על הפלסטינים בשטחים הכבושים, שימשה לה מודל לעמדה הטיפולית שלה כעדה לסבל של מטופליה.

לפי אולמן, המטפלת משמשת עדה במיוחד במקרים שבהם חוותה המטופלת טראומה, ובפרט טראומה מעשה ידי אדם שאינה זוכה למקום בשיח הציבורי. המטפלת מסייעת

למטופלת להתמודד עם המקבילה הנפשית של ההכחשה החברתית, כלומר עם הניתוק הפנימי מהמשמעות הרגשית של המציאות הטראומטית, ניתוק שתוצאותיו הרסניות וכואבות. לפי התפיסה הזאת, גם בתוך הקליניקה פנימה מוטל על המטפלת תפקיד חברתי: מתוך אחריות, היא נוקטת עמדה כלפי האלימות שהופנתה אל הקורבן, נותנת תוקף לתחושת הפגיעות והעוול ומייצגת בכך הכרה מצד הקהילה.

נראה אפוא כי החל משנות התשעים, בהשפעת עבודתם של לאוב ואחרים, ביטא השיח הפסיכואנליטי על העדות לטראומה "חילופי משמרות בין הניצול [...] לעד" (גבעוני 2015, 149). במרכז החקירה הועמדה ה"עדות לעדות" – סוג עדות שההוגה ג'ורג'ו אגמבן (2007) מתאר כ-"testis", מונח ביוונית ששורשיו האטימולוגיים במילה שמשמעותה "שלישי". ואמנם, במונחים פסיכואנליטיים, העדות מייצרת נוכחות של "שלישי" מרפא, כלומר של גורם שמאפשר להיחלץ מהמבוי הסתום הבינארי שבין הקורבן לפוגע, או בין הניצול לבין החוויה הקיצונית שעבר, ולפתוח מרחב לנשימה, לחשיבה ולעיבוד (Gerson 2009). מקור השפעה חשוב על הרעיונות בדבר הפוטנציאל המרפא של עמדת ה"שלישי" מצוי בכתביה של ג'סיקה בנג'מין (Benjamin 2004), שחתרה למצוא שפה פסיכואנליטית הנחלצת מהדינמיקה המשלימה שעלולה להתרקם בין זהות הנפגע לזהות הפוגע ולצאת מההיגיון המפוצל, ההרסני לעיתים, הכרוך בתפיסה דיכוטומית של הפגיעה – תפיסה שמתעלמת מ"אזורים אפורים" של גוונים עדינים ומורכבויות (Radstone 2001).

כתיבתן של אולמן, בנג'מין ואחרות (למשל Boulanger 2005), המתאפיינת בניסיון לחבר בין העדות שבתוך הקליניקה ובין העדות על עולות חברתיות הקשורות בשליטה דכאנית, מעידה כי התמה של העדות בכתביה הפסיכואנליטית מסמנת התקרבות בין הפסיכואנליטי לפוליטי – שני שדות שלמרות מסורת ארוכה של חיבור ביניהם, יש ביניהם גם אנטגוניזם ניכר.⁵ נראה שהכתיבה הזאת מתבססת על ההנחה שהעדות במהותה היא כלי ביקורתי של התנגדות לדיכוי אלים ולהדרה, שתורם בטווח הרחוק לצמצום הסבל החברתי. ואולם, כפי שמציינת מיכל גבעוני (2015), ההנחה בדבר כוחה החתרני של העדות ראויה לבחינה קפדנית וכנה, במיוחד לנוכח הכתיבה הביקורתית הענפה שהצביעה על הפונקציה השמרנית של מוסד העדות והראתה כיצד בידיהם של משטרים דכאניים העדות עלולה לשמש דווקא מכשיר לשימור האלימות ולהסדרתה (גולדברג 2009; Fassin and Rechtman 2009).

תפיסת העד כשלישי שאינו מזוהה עם קורבן הטראומה היא שמעוררת במיוחד שאלות על הקשר בין עמדת העד ובין עמדות אחרות של "צד שלישי" (Kerzner 2013). חנה אולמן (2007) מתארת את העד כמי ש"עומד לצד" קורבן הטראומה, אך דבריה המורכבים

5 הנתק בין הפסיכואנליטי לפוליטי נובע בין השאר מן הרעיון הפסיכואנליטי הקלאסי של "ניטרליות טיפולית" (שטיין 2003). ההתקרבות בין התחומים מאפיינת את הזרם ההתייחסותי בפסיכואנליזה, שאולמן ובנג'מין נמנות עם מוביליו.

מעוררים שאלות על האפשרות שהעד ימצא את עצמו כמי שדווקא עומד מן הצד. ה"עומד מן הצד" (bystander) הוא בגדר שלישי פסיכי שאינו נוקט פעולה אפקטיבית להפסקת האלימות המתרחשת לנגד עיניו, ובכך הופך במחדלו לשותף לדבר עברה (פלמן ולאוב 2008; Twemlow et al. 2004). ההבדל המשמעותי היחיד בין העומד מן הצד ובין העד הוא במבט – זה מסיט את מבטו כדי שלא לראות את העוולות, וזה מיישיר אליהן את מבטו. הסוגיה הזאת הופכת בוערת כאשר מדובר במציאות טראומטית נמשכת, המציבה לפני העד השניוני אתגרים אתיים שעד כה לא לובנו דיים בספרות ומגבירה את הסיכון להפיכת העדות ל"עדות כושלת" (זיו 2012; Roth 2016).

בכתיבתה של אולמן (2007) על חוויית העדות כחברת מחסום ווטש, ארגון שכמה וכמה מחברותיו הן חיילות לשעבר או רעיות, אמהות או סבות של חיילים, היא מבליטה היבט מסובך אף יותר של העדות: מה קורה כאשר האדם המבקש להיות לעד משתייך לקולקטיב הפוגע או קשור בקשרים עבותים יותר או פחות עם הפוגעים, בין שהוא מרוויח בעקיפין מן העוול שהפוגע גורם ובין שהוא קשור אל הפוגע בקשרי משפחה קרובים? בדומה לכך, גם העדויות של חברי שוברים שתיקה, ארגון של חיילים ישראלים המעידים על חוויותיהם מהשירות בשטחים הכבושים ועל מעשי האלימות שהשתתפו בהם (Helman 2015), מעוררות את שאלת מעמד העדות של הפוגע עצמו.

הפוגע איננו בגדר צד שלישי, שהרי עדותו נטועה בלב ליבה של הטראומה. וכפי שהראו מחקרים פסיכולוגיים שבחנו את חוויותיהם של חיילים אמריקנים (למשל Litz et al. 2009), הפוגע עשוי גם הוא לחוות טראומה מעצם ההשתתפות בפגיעה האלימה. ביחס לשיח על טראומה של קורבנות, השיח על טראומה של פוגעים ממעט להתרכז ברגשות פחד ונוטה תחת זאת להתרכז באשמה ובבושה – רגשות שיש להם ממד רפלקסיבי הנוגע לתפיסה העצמית וגם ממד חברתי בולט. סוגיית עדותו של הפוגע ושאלת ההכרה החברתית בטראומה שלו נדונה עד כה מעט מאוד בהשוואה לעיסוק הנרחב בטראומה של הקורבן ובהאזנה לעדותו (Morag 2013; Mohamed 2015), והיא מעלה קשיים מושגיים ואתיים של ממש.

טראומה ועדות של פוגעים

הכוח איננו מרחם על האדם שאוחז בו, או שחושב שהוא בידיו, ממש כשם שאין הוא מרחם על קורבנו. את השני הוא רומס, את הראשון הוא מרעיל (Weil 1965, 11).

ההתייחסות לפוגעים אלימים כאל סובלים פוטנציאליים מטראומה מעוררת כמעט באופן אוטומטי הסתייגויות חשובות, הנובעות מן הזיהוי שנוצר ברבות השנים בין הסובלים מטראומה ובין מעמד הקורבן ומן הפריבילגיות שהמעמד הסמלי הזה מקנה במידה הולכת

וגוברת בעשורים האחרונים.⁶ התייחסות לסבלם הטראומטי של פוגעים מעוררת אפוא חשש מובן שזוהי דרכם לגייס אמפתיה, לנכס לעצמם את הזכויות המוסריות המיוחסות לנפגעים, לטשטש את יחסי הכוחות ביניהם ואף לזכות את עצמם מאשמת הפגיעה, מבחינה משפטית, מוסרית או פוליטית.⁷ נראה כי בהקשר זה הסבל נתפס כמשאב סמלי מוגבל שהצדדים מתחרים עליו, וכי הכרה בסבל הטראומטי של הפוגעים נתפסת כאילו היא באה בהכרח על חשבון האמפתיה לקורבנות (לומסקי-פדר ובן-ארי 2008, 293).

כך למשל מבקרת היסטוריונית המדע רות ליס (Leys 2010) את הקריאה שמציעה חוקרת הספרות קתי קרות' (Caruth 1996) למושג הטראומה של פרויד על בחירתה להתמקד בסיפורו של פוגע אלים. קרות' מתייחסת בהרחבה לדוגמה שמביא פרויד במאמרו על המושג "כפיית החזרה", שבמרכזה גיבור בדיוני הקוטל את אהובתו ולאחר מכן שב וכורת בתסכולו וזעמו את העץ שאליו התגלגלה נשמתה. אף שקרות' אינה מתארת את הגיבור כקורבן, ליס טוענת שההתייחסות שלה לרוצח במונחי טראומה מובילה לתפיסה סלחנית של פוגעים בכלל – לרבות הנאצים משמידי היהודים – ולראייתם כקורבנות. גם הדיונים על עדויות של פוגעים מתאפיינים לרוב בחשד כבד ביחס למניעים שמאחוריהן, חשד שלעיתים הוא מבוסס היטב. עדויות אלו מוקנות לעיתים במונחים של וידוי – ריטואל פרפורמטיבי שנועד לטהר מִחָטָא, למרק את המצפון ולהיפטר מאשמה ומאחריות, אקט שהדובר מפיק ממנו רווח (Taylor 2009). ואמנם, וידויים ונרטיבים פומביים של פוגעים נועדו במקרים רבים לספק גרסאות מרוככות, נסבלות יותר, של האירועים האלימים כדי לסייע להם להתחמק מעונש (Mohamed 2015). הפסיכואנליטיקאית דנה אמיר, בניתוח שלה את עמדת הדובר ברומן נוטות החסד מאת ג'ונתן ליטל (Amir 2018), מתייחסת ברוח זו למה שהיא מכנה "וידוי מסך" של פוגעים אלימים, המשתמשים באמצעים לשוניים למיניהם כדי לחפות על ההתענגות שהייתה כרוכה באלימות ולהסוותה.

ואולם לצד ביקורות אלו כותבים רבים טוענים שאפשר לדון בטראומה של פוגעים מבלי לוותר על ההבחנה בין פוגעים לנפגעים או לייצר משוואה ביניהם (לה קפרה 2006; Morag 2013). יתרה מזו, נטען שחקירת המוטיבציות של פוגעים וההשפעות הנפשיות של הפגיעה עליהם (ובכללן לעיתים השפעות טראומטיות), יש בכוחה להציע אלטרנטיבה למגמת הדמוניזציה והדה-הומניזציה של פוגעים ולחלוקה הדיכוטומית הכוזבת בין קורבנות טהורים ובין פוגעים "רעים" לחלוטין. החשש הוא שתפיסת הפוגעים כמפלצות, כ"אחרים מוחלטים" ולא כ"אנשים רגילים" – אף שיש לה אולי אפקט מרגיע וכמו-מטהר (Mohamed 2015) – עלולה להביא לידי התכחשות מתחסדת לפוטנציאל הפוגעני שקיים

Seltzer 1997; Farrell 1998; Orgad 2009 6

Summerfield 2001; Fassin and Rechtman 2009; Mohamed 2015 7

בכל אדם ובכל חברה ולתרומתם של יחסי הכוח המבניים לפגיעה, ובכך לתרום בעקיפין להגברת האלימות. דוגמאות ראויות לציון לטראומות של פוגעים מופיעות כבר בכתביו של הפסיכיאטר וההוגה הפוסטקולוניאלי פרנץ פאנון (2006 [1961]): אף שפאנון סבר שבמאבק לשחרור מדיכוי קולוניאלי אין ברירה אלא להפעיל אלימות, הוא לא הסב את מבטו מן הסבל הנפשי שאלימות כזאת גורמת לסובייקטים אלימים משני צידי המתרס, יהיו ההצדקות האפשריות למעשיהם אשר יהיו.

חוקרת הקולנוע רעיה מורג (Morag 2013) מדגישה היבט של הדיון בטראומה של פוגעים שהוא רלוונטי במיוחד לטראומה של חיילים שנשלחו למשימתם האלימה מטעם החברה שהם מייצגים. לדבריה, תשומת לב חברתית לעדויות הפוגעים ולטראומה שלהם מספקת חלופה הן להזדהות החברתית עם הפוגע כגיבור מוערך והן לתפיסה העצמית של בני החברה הפוגעת כקורבנות שאלימותם מוצדקת תמיד כהגנה עצמית הישרדותית. ההקשבה החברתית לטראומה של הפוגעים היא בגדר צעד ראשון להכרת החברה במעשים שנעשו בשמה, ולפיכך להכרה בסבלם של הקורבנות ובאחריות של החברה הפוגעת כולה. בהקשר דומה כותבת הפסיכואנליטיקאית ההתייחסותית סו גרנד (Grand 2011) על הפער והניכור בין חיילים ובין החברה האזרחית ש"בבית", ששלחה אותם למשימה הצבאית, האלימה במהותה. לדבריה, הפער נוטה להתמלא בהשלכות בעלות גוון ארוטי ובפנטזיות חברתיות על דמות הגיבור – דמות שהחיילים השבים הביתה נאלצים לגלם במחיר של שתיקה על אודות הסבל והפגיעות שחוו ושגרמו. החיילים נאלצים לערוך ריטואלי שיח מזויפים עם אזרחים שמצפים לשמוע על היבטיה המיטיבים של הגבורה ושאוטמים אוזניהם לתיאורי המצוקה שגורמת ההתנסות באלימות. לטענת גרנד, הדיכוטומיה שנוצרת כך בין החיילים האמיצים, הפאליים והחייתיים ובין אזרחים חפים מפשע הזקוקים להגנה תורמת להמשכו של מעגל האלימות ולהולדתה של המלחמה הבאה. ההקשבה לדברי החיילים – מתוך התבוננות נכוחה בפגיעות שגרמו אך מתוך אמפתיה לסבל שחוו והימנעות מדמוניזציה – הכרחית לשבירת המעגל הזה. המאמץ "להפוך את הטראומה לנחלת הכלל" (Shay 1994, 191) נחוץ כדי שהחברה הפוגעת תקבל עליה אחריות על התשוקה והתוקפנות המוכחשות שבעטיין נפגעו קורבנות האלימות. גרנד מתייחסת לתהליך שמתרחש במישור הציבורי, אך היא מתארת גם כיצד הקשבה כזאת לטראומה של פוגעים יכולה להתרחש גם בקליניקה הפסיכואנליטית. גם אולמן (2007), בכותבה על פונקציית העד של המטפלת, מתייחסת לטיפולם שבהם הנוכחות העדית של המטפלת מאפשרת הכרה של המטופל בסבל שגרם לאחרים, או בשפה פסיכואנליטית – "חשיפה של אמת פנימית כואבת לגבי החלקים הרעים שבמטופל". אולמן מציינת את חשיבות העמדה הלא שיפוטית של המטפלת כעדה עבור המטופל שמעלה בטיפול את הפגיעות שהוא עצמו גרם.

ואולם סוגיית חוסר השיפוטיות, שיש טעמים רבים לראות בה מסד טיפולי, מחזירה אותנו לשאלת הגבול בין המטפל כעד ובין המטפל כעומד מן הצד ולסכנת הטשטוש בין העד ובין העומד מן הצד בכלל, במיוחד כשהאלימות עדיין נמשכת ותובעת נקיטת עמדה אתית. סכנה זו בולטת במיוחד כאשר בוחנים את העיסוק הקליני-מחקרי בטרואמות של חיילים אמריקנים בשובם משדה הקרב: "הפציעה המוסרית" (moral injury) של הלוחמים לשעבר מובנת בשיח זה כסימפטום שצריך לעזור להם להעלים, בלי להתייחס כלל לסבל הקורבנות ולחובה האתית של החיילים הפוגעים ושל החברה ששלחה אותם לקבל אחריות לפגיעה שגרמו ולתיקונה (Litz et al. 2009).

נראה אפוא שבתחום ההולך ומתרחב של העיסוק בטרואומה של פוגעים ובעדותם עלול לשוב ולהתגלע הנתק בין הגישה הטיפולית לשיח הביקורתי: לעומת השיח הביקורתי, המציג עמדה חשדנית כלפי הפוגעים ועומד על החשיבות של שיפוט אתי שלהם (הנרל Young 1995; 2008), הגישה הטיפולית מחייבת עמדה לא שיפוטית. זאת ועוד, לשיח הפסיכואנליטי הקליני חסרים כלים לניתוח של אלימות מקובלת חברתית, ובייחוד חסרים לו כלים לניתוח של השלכותיה על מבצעה,⁸ ולכן הדיון בטרואומה אפשרית של פוגעים בהקשר זה נותר מנותק מהשיח הפוליטי. בחלק הבא אפנה למקרה הישראלי, שעליו נכתב הרבה יחסית (Morag 2013), כדי לבחון את הנתק הזה ולשאול אם אפשר להתגבר עליו כדי לרתום רעיונות פסיכואנליטיים טיפוליים לתהליכים המכוונים להשגת תיקון פוליטי ואתי במרחב הציבורי.

טרואומה ועדות של פוגעים: ההקשר הישראלי

האלימות שישראל מפעילה לאורך השנים כלפי הפלסטינים – המשטר הקולוניאלי המפלה, הגירושים והפלישות, הפקעת האדמות, הריסת הבתים, המעצרים הפוליטיים, ההתקפות האלימות ועוד – תוארה זה כבר "נכבה מתמשכת", ואפשר להבינה כחוויה של טראומטיזציה עיקשת הנמשכת מאז 1948 ועד היום, ולא רק כאירוע קיצון בדיד בעבר ההיסטורי (זיו 2012). כשהמבט מופנה אל מי שמשותפים בפגיעה בפועל, תובנה זו מותחת קו מחבר ברור – או "שרשרת של טראומות" (גרץ וחרמוני 2013) – בין הלוחמים היהודים בכוחות הציוניים ב-1948 לחיילים הישראלים בלבנון (מ-1982 עד הנסיגה בשנת 2000) ובשטחים הפלסטיניים הכבושים (מ-1967 ועד היום), ומזמינה בחינה של אופי הטרואומות שלהם ושל האופן שבו הכתיבה העיונית מתייחסת לעדויותיהם.

עדויות של חיילים ישראלים על הסבל שגרמו, שפורסמו על גבי במות אמנותיות, עיתונאיות ואחרות, הצטברו עם השנים לכדי גוף עדויות משמעותי בעל מסורת משלו.

בשנים האחרונות, מגוון של יצירות אמנות ופרויקטים פוליטיים עוסקים בטראומה ובעדות של חיילים ולוחמים ישראלים, ובעקבותיהם ניכרת התעוררות של הדיון התיאורטי בנושא זה, בעיקר בתחום לימודי התרבות. כך לדוגמה חוקרי הקולנוע רז יוסף (Yosef 2011) ורעיה מורג (Morag 2013) בוחנים את סרט העדות הדוקומנטרי **ואלס עם באשיר** של ארי פולמן (2008), העוסק ברגשות האשמה של יוצרו-גיבורו על מעשיו כשהיה חייל במלחמת לבנון ועל הפגיעה בחפים מפשע ובחוויות כמו-טראומטיות של נתק בזיכרון. בסרט מתוארת שיחה בעלת אופי טיפולי למחצה שעוזרת לגיבורו להגיע למסקנה שהשדה הרלוונטי של רגשות האשמה שלו – ואולי של הטראומה שלו כפוגע – הוא חוויות בין-דוריות הקשורות בשואה ובעמדת הקורבן (Hadar 2013). מורג (2008) טוענת שמקרה זה מראה כיצד עדותו של פוגע, בה בשעה שהיא מוציאה לאור אמת חשובה ומושתקת, עשויה לכוא על חשבון קבלת אחריות והתייצבות של העד בעמדה אתית.

ברוח דומה מתייחס חוקר הספרות חנן חבר לנובלה "חרבת חזעה" שפרסם ס' יזהר ב-1949, כחמישים שנה קודם ליציאת סרטו של פולמן. חבר מתאר את הנובלה כסיפור עדותי "שבו מתמודד החייל היהודי, שגרם לטראומה הפלסטינית – עם הטראומה שלו- עצמו בתור פרט וכחלק מקולקטיב, טראומת היותו הכובש והמגרש" (חבר 2013, 601). חבר מתאר את הסימנים לטראומה בטקסט העדותי-ספרותי, אך גם מבקר את אופן העיבוד של הטראומה הגלום בסיפור: תפקידו, לדברי חבר, הוא "הדחקה וגאולה מהירה" שתורמות ל"פסיביות של המספר שמשתמט מאחריות". במקרה זה דווקא ההקבלה שיוצר המספר בין הגורל הפלסטיני לגורל היהודי מבטאת לדברי חבר נרקיסיזם המוחק "את ייחודו של הסבל הפלסטיני ומיניה וביה מתנער מן האחריות לגרימתו" (שם, 611).

כלפי כתיבתו של יזהר בכללה הושמעה לאורך השנים טענה דומה: שעל אף ייסורי המצפון של גיבוריו, בפועל אין הם עושים דבר להפסקת הפגיעה שבה הם משתתפים. האשמה זו מוכרת מהרעיון הביקורתי שזכה עם השנים לכותרת הקולעת "יורים ובוכים", ואפשר להבינו כמתקפה על עיסוקם של הפוגעים בלבטים מוסריים ובטראומה, שלנוכח המשך מעשה הפגיעה נתפס כלא יותר מריטואל נרקיסיסטי של כפרת עוונות על ידי וידוי. אפשר לראות אפוא כי הכתיבה העיונית הביקורתית בתחומי הקולנוע, הספרות והמדיה, אף שהיא משתמשת לעיתים במונחים פסיכואנליטיים, נוטה להפריד בין הנפשי ובין האתי ולבחון את עדויות החיילים דרך האספקלריה של השאלות המוסריות בדבר חשיפת האמת על עוולות, קבלת אחריות למניעת הסבל ומחויבות לשינוי המצב. מורג (Morag 2013) למשל מסבירה כי בעוד אין חולק על המעמד האונטולוגי של עמדת הסובייקט של הקורבן, מעמדו של הפוגע תלוי במסירות שלו לתהליך של הכרה באשמה, בהיחשפות מלאה ובהתייחסות אל הטראומה במונחים אתיים – ולא פסיכולוגיים.

קשה שלא להבחין בהבדל בין נקודת המבט הזאת ובין ההתייחסות לפוגעים בקליניקה הפסיכואנליטית. אולם למשל מתארת באחד ממאמריה מטופל שסיפר על חוויה משירות מילואים שלו בשטחים הכבושים, שבמהלכה חיילים שהיו באחריותו התנהגו באלימות כלפי אוכלוסייה אזרחית בכפר פלסטיני (Ullman 2011). מדבריה של אולמן עולה כי לא חרטה על הפגיעה האלימה העסיקה את המטופל, אלא יחסו עם החיילים האחרים, אשר החולשה והבלבול שהפגין בפניהם ביטאו להרגשתו את הקושי שלו – שעמד במרכז הטיפול – לנקוט עמדה אסרטיבית. אמנם בהמשך הטיפול הובילה חוויה דומה נוספת לפירוש של הבלבול והחולשה כהזדהות מוכחשת של המטופל עם עמדת הקורבן הפלסטיני, אך בתיאור המקרה לא מוזכר שבחדר הטיפול נשמע גינוי מוסרי מפורש להתנהגות הפוגעת ולא מוצגת ראייה לשינוי עמדתו של המטופל ביחס לשירות המילואים שלו באופן שיכול לתרום להפחתת הפגיעה האלימה באמצעות שינוי התנהגותו בפועל (שם).

בעמדה שמציגה אולמן, ההכרה של המטופל בעוול, החרטה וקבלת האחריות אינן נתפסות אפוא כתנאי לקבלת העדות, אלא כאבני דרך בתהליך מתמשך, שלמרות חשיבותן הגדולה אין כל ערובה שהמטופל יגיע אליהן. ייחודה ועוצמתה של עמדה זו טמונים בדינמיקה ההדדית של היחסים הטיפוליים: העוול והפגיעה בקורבנות זוכים לעדות ו"מוחזקים" במחשבתה ובדעתה של המטפלת, ולפיכך הם כמו מרחפים בחללו של חדר הטיפול, נוכחים ובעלי השפעה על המתרחש בו גם כאשר הפוגע עדיין אינו ערוך להכיר באחריותו. הקשר הטיפולי מבקש לספק כך מרווח נשימה, אפשרות לשהות באזור לא מוכרע, בלי שמתן המקום לייסורי הפוגעים יבוא על חשבון הנפגעים.

את הפער שתואר בין השיח הטיפולי לשיח הביקורתי ביחס להקשבה לטראומה של פוגעים ולעדותם אפשר לראות גם כפער בין ההשתהות שמתאפשרת בקליניקה פנימה לבין תהליכים שמתאפשרים בפרהסיה. בניסיון לבחון אם אפשר לשוב ולהחזיר לספירה הציבורית את השפה המשותפת לפסיכואנליטי ולפוליטי-חברתי מבלי לשמוט את האחריות האתית לקורבנות, אני מציעה לחזור למושגים שהציע דומיניק לה קפרה (2006), שביקש ליישם במישור החברתי את המושגים הפגן (acting out) ועיבוד (working through) של פרויד. לפי לה קפרה, ההפגן מתאפיין בחזרה פוסט-טראומטית לא רצונית ולא מודעת של סימפטומים בספירה הציבורית, ואילו העיבוד הוא צורה נשלטת ומשוכללת יותר של חזרה מודעת, שבמהלכה נעשה העבר נגיש יותר ויותר להיזכרות. חברה שאינה מתמודדת כראוי עם עברה המורכב ואינה נרתמת ל"עבודת זיכרון" יסודית נידונה לפי לה קפרה למצוא בתרבותה תופעות של הפגן המונכח שוב ושוב.

כאשר מדובר בטראומה של פוגעים, שבירת השתיקה ביחס לפגיעה והשלכותיה הנפשיות אמנם טומנת בחובה ערעור חשוב על ההכחשה החברתית הגורפת, אך הביקורת על תופעת ה"יורים ובוכים" הראתה כיצד העדות – או הווידי – של הפוגע יכולים לשמש ל"סיגור" של העבר הטראומטי, להתחמקות מאחריות על הבחירות המוסריות

בהווה, ובמונחיו של לה קפרה – לביטוי הפגן הכרוך בהמשכה של האלימות (גולדברג 2006; לה קפרה 2006). ואולם האם אפשר, חרף סכנת כפיית החזרה, לתת לטראומה של הפוגעים מקום אחר במרחב הציבורי ולהניח כך מסד לתהליכי עיבוד של ממש ולקידום שינוי עמוק בחברה?

שאלה זו מוצגת בעוצמה בסרט מחילות של הבמאי אורי אלוני (2006), הנשען על רעיונות פסיכואנליטיים ופוסט-סטרוקטורליסטיים ומקשר בין הטראומה של חייל הכיבוש הישראלי בימינו ובין השואה והנכבה. גיבור הסרט הוא חייל ישראלי, בן לניצול שואה שעזב את הארץ; בשירותו הצבאי בשטחים הוא ירה למוות בילדה פלסטינית ובעקבות זאת הוא מאושפז במצב קטטוני במוסד השוכן על אדמות כפר פלסטיני שהוחרב באלימות ב-1948. ניצול שואה שמאושפז לצידו של החייל בבית החולים מבקש ממנו להקשיב לרוחות הרודפות אותו ואת האזור כולו. מהניתוח של חוקרי התקשורת הן ערב ודוד גורביץ (2013) את הסרט עולה כי את האלימות שישראל מפעילה לאורך השנים שוב ושוב כלפי הפלסטינים אפשר להבין כהפגן של טראומה מכוננת שאינה עוברת עיבוד ראוי, ולפיכך גורמת סבל מתמשך לקורבנות – אך גם לפוגעים. הסרט מקשר בין הסבל הנפשי של הפוגע ובין ההימנעות מעבודת זיכרון וההמשך הכפייתי של הפגיעה, ותובע מהגורמים המבקשים ליצור שינוי שלא להתפתות לפיצול בין טובים לרעים. תחת זאת הוא מציע להניע תהליכים חברתיים של הקשבה לפוגעים – לא בניסיון לזכותם ולא על חשבון הקורבנות, אך מבלי להתכחש לאנושיות שלהם ולהשפעה של יחסי הכוח המבניים גם עליהם.

אסיים בדוגמה לניסיון בן ימינו להניע תהליכים כאלה, לא מעולם הבריון אלא משדה הפעילות הפוליטית בישראל: "ועדת האמת לאחריות החברה הישראלית לאירועי 1948-1960 בדרום", שנערכה ב-2015 מטעם עמותת זכרות. לצד עדויות של מומחים וקורבנות הוצגו בוועדה עדויות של פוגעים ישראלים שהשתתפו בנכבה. לדברי הפסיכואנליטיקאית ההתייחסותית ג'ודי רות' (Roth 2016), שנמנתה עם הצוות המייעץ לוועדה, ביקשו המארגנים לפתח מערך תמיכה בעדים, ובכללם הפוגעים, מתוך עמדה של אחריות כלפי המשתתפים באירוע. העדים הפוגעים אפשרו את קיום הוועדה על ידי נכונותם להעיד בפומבי, אף על פי שבכך חשפו את עצמם לקהל שרואה בהם אחראים ישירים לעוולות, וסיכנו את מעמד ה"גיבור" שמוקנה להם בסביבות מוכרות יותר. התיאור של רות' ממחיש כיצד אפילו בתוך הקשר של דיון על פגיעות קשות שטרם זכו להכרה ושעדיין ממשיכות לגבות קורבנות – פינניים אלימים של יישובים בנגב, מתקפות קטלניות בעזה ועוד – אפשר להתעקש ולהתמודד עם האתגר שבניסיון להתייחס אל העדים בכבוד אנושי, מתוך תפיסה של יחס כזה ראויים גם מי שפגעו ומתוך שמירה על העיקרון שהכרה ואחריות הן נקודות מוצא הכרחיות לכל תהליך של ריפוי.

סיכום

במאמר זה ביקשתי להראות כיצד הספרות הפסיכואנליטית העכשווית על טראומה ועדות השתכללה בזכות הביקורות הנוקבות ורבות הטעם שספגה לאורך השנים, שהאירו את ההיבט הפוליטי של מה שנחשב תחילה שייך במהותו לספרה הפרטית ה"ניטרלית". התפתחויות אלו פתחו לפני מטפלים ומטפלות פתח להבנת תהליכים נפשיים, ובמיוחד פגיעות נפשיות, כתהליכים ששזורים בהקשר החברתי שבתוכו הם מתרחשים, על יחסי הכוח ומבני הדיכוי המאפיינים אותו.

כמה מהביקורות שהשמיעו חוקרים משרות חוץ-טיפוליים דחו כליל את התועלת של המושגים טראומה ועדות, והוקיעו אף ביתר שאת את הדיון בטראומה ובעדות של פוגעים. לפי אחת הטענות המרכזיות של ביקורות אלו, הנכונות להאזין לעדות הפוגע על טראומת הפגיעה מבטאת קבלה של ההזדהות שלו עם עמדת הקורבן מבלי לתבוע ממנו לקבל עליו אחריות על הסבל שגרם, ובכך היא עלולה להוביל לאלימות נוספת. החשיבה הפסיכואנליטית בת זמננו על טראומה של פוגעים מבקשת להביא בחשבון היבטים חשובים של ביקורות אלו, אך גם מזכירה שגינוי של ההזדהות הזאת ללא עיבוד שלה יביא לידי הנצחתה ולידי הימנעות הגנתית מהכרה חברתית בפגיעה – הכרה שהיא צעד חשוב בדרך לשינוי חברתי.

זכות התפתחויות אלו גברה יכולתה של החשיבה הפסיכואנליטית התיאורטית לתרום לתכנון של פרויקטים פוליטיים מורכבים הכוללים מתן עדות ציבורית של פוגעים ונפגעים כאחד ולחשיבה על יצירות אמנות ביקורתיות המבקשות להכיר גם בטראומה ובעדות של פוגעים ולתת להן מקום מכבד, כדי לקדם שינוי חברתי ולהפסיק את מעגל האלימות הכפייתית.

עם זאת, לשיח על עדות וטראומה של פוגעים – בקליניקה ובמרחב הציבורי גם יחד – עדיין נשקפות הסכנות האתיות שעליהן התריעו הביקורות למיניהן. האתגרים קשים במיוחד כאשר מדובר, כמו במקרה הישראלי, בעדות שהמאזינים לה עצמם קשורים לעיתים בעבותות אל הצד הפוגע ובאלימות מתמשכת היוצרת טראומה עיקשת שהשלמה עם התמשכותה היא בגדר השתמטות מאחריות אתית ועדות כושלת.

הגישה הפסיכואנליטית, שבקליניקה מול המטופל היחיד עוסקת בתהליכי שינוי אישיים, יכולה להציע ברמה החברתית תהליכים ארוכי טווח – שיש להודות שאין שום ערובה שיחוללו תהליכי טרנספורמציה אתית אצל הפוגעים. ואף על פי כן, ביקשתי להראות במאמר זה כיצד תשומת הלב הייחודית שהגישה הפסיכואנליטית בת זמננו מפנה אל הקשר בין הנפשי לפוליטי באמצעות המושגים של טראומה ועדות עשויה ככל זאת לתרום לקידום "תהליכים של שיפוט, נטילת אחריות חלקית לפחות ובנייה של סוכנות אתית" במישור החברתי (גולדברג 2006, 19).

ביבליוגרפיה

- אבן-צור, אפרת, 2017. "מעבר לפנטזיה ולמציאות בשיח על טראומה מינית: סדרת מאמרים", פסיכולוגיה עברית (מקוון).
- אבן-צור, אפרת, ואורי הדר, 2014. "החייל הטוב", הריגוש והחוק: קריאה פסיכואנליטית בהתערערות דמות החייל ההומני", תיאוריה וביקורת 42 (אביב), עמ' 47-70.
- אגמבן, ג'ורג'יו, 2007. מה שנותר מאושוויץ: הארכיון והעד (הומו סאקר III), בתרגום מאיה קציר, תל אביב: רסלינג.
- אולמן, חנה, 2007. "להיות עד: עדות כההליך בחברה ובטיפול", אלפיים 31, עמ' 11-23.
- אלברשטיין, מיכל, נדב דוידוביץ' ורקפת זלשיק, 2016. "הקדמה – טראומה קולקטיבית בישראל: קווי מתאר", בסימן טראומה: עיונים ישראלים בזוהר, זיכרון וייצוג, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ופרסומי הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 7-22.
- ברונר, ז'וזה, 2006. "הסיפור שאינו נגמר: טראומה ואידיאולוגיה בצל אינתיפאדת אל-אקצא", תיאוריה וביקורת 28 (אביב), עמ' 231-239.
- ברמן, אבי, ויצחק מנדלסון, 2005. "קורבניות כסינדרום אישי, ארגוני וחברתי", אנליזה ארגונית 9, עמ' 7-17.
- גבעוני, מיכל, 2015. אתיקת העדות: היסטוריה של בעיה, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- גולדברג, עמוס, 2006. "הקדמה", דומיניק לה קפרה, לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה, בתרגום יניב פרקש, תל אביב: רסלינג, עמ' 7-27.
- , 2009. "העד המערער על סדרי העולם", ארץ אחרת 50, עמ' 38-44.
- גן, אלון, 2004. "אין חדש תחת שמש הכיבוש: יורים ובוכים לאורך ציר הזמן", מפנה 44.
- גרץ, נורית, וגל חרמוני, 2013. "בין לבנון לחרבת חזעה עובר שביל של בוך: על טראומה, אתיקה ותקומה בקולנוע ובספרות הישראלים", מכאן יג, עמ' 145-163.
- הנדל, אריאל, 2008. "מעבר לטוב ולרוע – התסמונת: בושה ואחריות בעדויות חיילים", תיאוריה וביקורת 32 (אביב), עמ' 45-69.
- הרמן, ג'ודית לואיס, 1994. טראומה והחלמה, בתרגום עתליה זילבר, תל אביב: עם עובד.
- זיו, אפי, 2012. "טראומה עיקשת", מפתח 5 (קיץ), עמ' 55-73.
- זכור, חנן, 2013. "שום גירוש לא פותר כלום: על 'חרבת-חזעה' מאת ס. יזהר", מרקמים: מחקר ירושלים בספרות עברית כה(2), עמ' 601-614.
- לה קפרה, דומיניק, 2006. לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה, בתרגום יניב פרקש, תל אביב: רסלינג.
- לומסקי-פדר, עדנה, ואייל בן-ארי, 2008. "השיח הפסיכולוגי ונרמול המלחמה בישראל", גבי שפר, אורן ברק ועמירם אורן (עורכים), צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל, ירושלים: כרמל, עמ' 276-300.
- מורג, רעיה, 2008. "הגיבור נתקע בגילוי", הארץ, 27.6.2008.
- ערב, דן, ודוד גורביץ, 2013. "טראומה, אשמה, מחילה: המעוול כעד בשיח של הקונפליקט בטלוויזיה ובקולנוע הישראלים", תקריב 5 (מקוון).

פלוטקין עמרמי, גליה, 2016. "מטראומה נפשית לטראומה לאומית: על שני מסלולי תרגום והופעתה של קטגוריה מקצועית חדשה", ז'וזה ברונר וגליה פלוטקין עמרמי (עורכים), *מעבר לקליניקה: השיח הפסיכולוגי בתרבות העכשווית*, תל אביב: רסלינג, עמ' 71-98.

פלמן, שושנה, ודורי לאוב, 2008. *עדות: משבר העדים בספרות, בפסיכואנליזה ובהיסטוריה*, בתרגום דפנה רוז, תל אביב: רסלינג.

פאנון, פרנץ 2006 [1961]. "מלחמה קולוניאלית והפרעות נפשיות", *מקוללים עלי אדמות*, בתרגום אורית רוזן, תל אביב: כבל, עמ' 231-285.

פרידמן-פלג, קרן, 2014. *העם על הספה: הפוליטיקה של הטראומה בישראל*, ירושלים: מאגנס.

שטיין, יהויקים, 2003. *החלילן מווינה: על פרויד ועל אחריות אישית*, ירושלים: כתר.

- Alexander, Jeffrey C., Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser, and Piotr Sztompka, 2004. *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley: University of California Press.
- Amir, Dana, 2018. "Screen Confessions': A Fresh Analysis of Nazi Perpetrators' 'Newspeak'," *Psychoanalysis, Culture & Society* 23(1), pp. 114-197.
- Benjamin, Jessica, 2004. "Beyond Doer and Done to: An Intersubjective View of Thirdness," *The Psychoanalytic Quarterly* 73(1), pp. 5-46.
- , 2016. "Non-Violence as Respect for All Suffering: Thoughts Inspired by Eyad El Sarraj," *Psychoanalysis, Culture & Society* 21(1), pp. 5-20.
- Boulanger, Ghislaine, 2005. "From Voyeur to Witness: Recapturing Symbolic Function after Massive Psychic Trauma," *Psychoanalytic Psychology* 22(1), pp. 21-31.
- Brown, Laura S., 1995. "Not Outside the Range: One Feminist Perspective on Psychic Trauma," in Cathy Caruth (ed.), *Trauma: Explorations in Memory*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, pp. 100-112.
- Brunner, José, 2005. "On the History of the Vulnerable Individual: Medicine, Law and Politics in the Discourse on Traumatic Disorders," *Shiso* 972, pp. 5-43 [Japanese].
- Caruth, Cathy, 1996. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Danieli, Yael, 1998. "Introduction," in *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, Boston, MA: Springer, pp. 1-17.
- Even-Tzur, Efrat, 2018. "Perpetrators of Socially Accepted Violence: States of Mind beyond Pathology and Deviancy," in John Adlam, Tilman Kluttig, and Bandy X. Lee (eds.), *Violent States and Creative States*, vol. 1, *Structural Violence and Creative Structures*, London: Jessica Kingsley Publishers, pp. 131-144.

- Even-Tzur, Efrat, and Uri Hadar, 2017a. "Agents of the Father's Law in a Society of Brothers: A Philosophic and Psychoanalytic Perspective on Legitimate Use of Violence," *International Journal of Law and Psychiatry* 51, pp. 22–32.
- , 2017b. "Agents of Law: Psychoanalytic Perspective on Parenthood Practices as Socially Accepted Violence," *The Psychoanalytic Review* 104(1), pp. 65–86.
- Ezrahi, Yaron, 2011. "Soldiers' Violence and the Dialectics of Citizenship and Victimhood in Contemporary Israel," in Yoav Peled, Noah Lewin-Epstein, Guy Mundlak, and Jean Cohen (eds.), *Democratic Citizenship and War*, London and New York: Routledge, pp. 132–143.
- Farrell, Kirby, 1998. *Post-Traumatic Culture: Injury and Interpretation in the Nineties*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Fassin, Didier, and Richard Rechtman, 2009. *The Empire of Trauma: An Inquiry into the Condition of Victimhood*, trans. Rachel Gomme, Princeton: Princeton University Press.
- Gerson, Samuel, 2009. "When the Third is Dead: Memory, Mourning, and Witnessing in the Aftermath of the Holocaust," *The International Journal of Psychoanalysis* 90(6), pp. 1341–1357.
- Grand, Sue, 2011. *The Hero in the Mirror: From Fear to Fortitude*, New York: Routledge.
- Hadar, Uri, 2013. *Psychoanalysis and Social Involvement: Interpretation and Action*, London: Palgrave Macmillan.
- Helman, Sara, 2015. "Challenging the Israeli Occupation Through Testimony and Confession: The Case of Anti-Denial SMOs Machsom Watch and Breaking the Silence," *International Journal of Politics, Culture, and Society* 28(4), pp. 377–394.
- Kerzner, Stephen, 2013. "The Crucial Role of the 'Third' in Bully/Victim Dynamics," *Psychoanalytic Inquiry* 33(2), pp. 116–123.
- Kleinman, Arthur, 1995. "Violence, Culture and the Politics of Trauma," in *Writing at the Margin: Discourse between Anthropology and Medicine*, Berkeley: University of California Press, pp. 173–190.
- Leys, Ruth, 2010. *Trauma: A Genealogy*, Chicago: University of Chicago Press.
- Lifton, Robert J., 1978. "Witnessing Survival," *Society* 15(3), pp. 40–44.
- Litz, Brett T., Nathan Stein, Eileen Delaney, Leslie Lebowitz, William P. Nash, Caroline Silva, and Shira Maguen, 2009. "Moral Injury and Moral Repair in War Veterans: A Preliminary Model and Intervention Strategy," *Clinical Psychology Review* 29(8), pp. 695–706.

- Mohamed, Saira, 2015. "Of Monsters and Men: Perpetrator Trauma and Mass Atrocity," *Columbia Law Review* 115, pp. 1157–1216.
- Morag, Raya, 2013. *Waltzing with Bashir: Perpetrator Trauma and Cinema*, London: I. B. Tauris.
- Nguyen, Leanh, 2011. "The Ethics of Trauma: Re-traumatization in Society's Approach to the Traumatized Subject," *International Journal of Group Psychotherapy* 61(1), pp. 26–47.
- Niederland, William G., 1968. "Clinical Observations on the 'Survivor Syndrome'," *The International Journal of Psychoanalysis* 49, pp. 313–315.
- Orgad, Shani, 2009. "The Survivor in Contemporary Culture and Public Discourse: A Genealogy," *The Communication Review* 12(2), pp. 132–161.
- Plotkin Amrami, Galia, and José Brunner, 2015. "Making Up 'National Trauma' in Israel: From Collective Identity to Collective Vulnerability," *Social Studies of Science* 45(4), pp. 525–545.
- Pupavac, Vanessa, 2001. "Therapeutic Governance: Psycho-Social Intervention and Trauma Risk Management," *Disasters* 25(4), pp. 358–372.
- Radstone, Susannah, 2001. "Social Bonds and Psychological Order: Testimonies," *Cultural Values [Journal for Cultural Research]* 5(1), pp. 59–78.
- Robben, Antonius C. G. M, and Marcelo Su'arez-Orozco, 2000. *Cultures under Siege: Collective Violence and Trauma*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Roth, Judy, 2016. "Dwelling at the Thresholds: Witnesses to Historical Trauma Across Concentric Fields," in Judith L. Alpert and Elizabeth R. Goren (eds.), *Psychoanalysis, Trauma, and Community: History and Contemporary Reappraisals*, London and New York: Routledge, pp. 43–66.
- Seltzer, Mark, 1997. "Wound Culture: Trauma in the Pathological Public Sphere," *October* 80, pp. 3–26.
- Shay, Jonathan, 1994. *Achilles in Vietnam: Combat Trauma and the Undoing of Character*, New York: Simon and Schuster.
- Summerfield, Derek, 2001. "The Invention of Post-Traumatic Stress Disorder and the Social Usefulness of a Psychiatric Category," *BMJ* 322(7278), pp. 95–98.
- Taylor, Chloë, 2009. *The Culture of Confession from Augustine to Foucault: A Genealogy of the "Confessing Animal"*, New York: Routledge.
- Twemlow, Stuart W., Peter Fonagy, and Frank C. Sacco, 2004. "The Role of the Bystander in the Social Architecture of Bullying and Violence in Schools and Communities," *Annals of the New York Academy of Sciences* 1036(1), pp. 215–232.

- Ullman, Chana, 2011. "Between Denial and Witnessing: Psychoanalysis and Clinical Practice in the Israeli Context," *Psychoanalytic Perspectives* 8(2), pp. 179–200.
- Volkan, Vamik D., 2001. "Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity," *Group Analysis* 34(1), pp. 79–97.
- Weil, Simone, 1965. "The Iliad, or the Poem of Force," trans. Marry McCarthy, *Chicago Review* 18(2), pp. 5–30.
- Yosef, Raz, 2011. *The Politics of Loss and Trauma in Contemporary Israeli Cinema*, New York: Routledge.
- Young, Allan, 1995. *The Harmony of Illusions: Inventing Post-Traumatic Stress Disorder*, Princeton: Princeton University Press.